

درنگ

روایتی از زیارتگاه «امام محمددوری» در عراق که به‌دست داعش نابود شد
یادمان از دست‌رفته

گروه تروریستی داعش از زمان ظهور در عراق، آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیری به‌میراث تاریخی این کشور وارد کرده است. افزون‌بر آثار و بناهای باقی‌مانده از تمدن‌های باستانی باشکوه موجود در شمال خاک عراق که به‌دست داعش تخریب و نابود شده‌اند، این گروه دست به تخریب شماری از بناهای معماری بسیار نفیس و ارزشمند دوره اسلامی در مناطق تحت تصرف خود زده است که از آن جمله می‌توان به دو زیارتگاه یحیی بن قاسم بن حسن^(ع) و عون الدین بن حسن^(ع) در شهر موصل و زیارتگاه منسوب به حضرت زینب (س)، دختر امام علی^(ع) در شهر سنجار، که از نمونه‌های شاخص و برجسته بناهای آرامگاهی سده هفتم هجری به‌شمار می‌آیند، و نیز بنای تاریخی موسوم به مزار اربعین در تکریت، از کهن‌ترین مدارس دوره اسلامی، اشاره کرد.

با این حال اگر بگوییم نفیس‌ترین بنای دوره اسلامی در عراق که به‌دست داعش تخریب شد، زیارتگاه موسوم به «امام محمددوری» واقع در شهر «دور» (نزدیک شهر تکریت و در حدود ۴۰ کیلومتری شمال شهر سامرا) بود، سخن گزافی نگفته‌ایم. برای نشان دادن وجوه اهمیت و ویژگی‌های منحصر به‌فرد این بنا، لازم است به معرفی اجمالی و تاریخچه آن بپردازیم:

بر اساس کتیبه‌های موجود در بنا، ساخت بنا به دستور امیر شرف‌الدوله مسلم بن قریش غفیلی، از امرای شیعه مذهب خاندان بنی غفیل، آغاز شد، و پس از وی، به‌دست کمال الملک ابوالفتح طاهر بن علی بن محمد، عمید بغداد، و برادرش، ابوالمحاسن عبدالجلیل بن علی بن محمد دهستانی، وزیر برکیارق سلجوقی، ادامه یافت و سرانجام به‌دستور ابوجعفر محمد، فرزند خلیف‌الملک ابومنصور محمد بن حسین میبیدی، به پایان رسید.

زیارتگاه دور، نزد اهالی منطقه به‌عنوان مزار محمد، فرزند امام موسی کاظم^(ع)، شهرت دارد، چنان که در کتیبه‌ای مورخ ۸۷۱ قمری که در داخل بنا وجود داشته، به همین عنوان معرفی شده است. اما با توجه به اینکه در منابع معتبر تاریخی، هیچ اشاره‌ای به محل وفات و دفن محمد عابد نشده و زیارتگاه‌های مشهور و کهن دیگری نیز از جمله در شیراز به وی منسوب است، نمی‌توان به قطع و یقین این زیارتگاه را به‌عنوان مدفن وی تعیین کرد.

از سوی دیگر، برخی پژوهشگران عراقی از جمله یونس السامرائی احتمال داده‌اند که این زیارتگاه مدفن شخصی به‌نام ابوالطیب محمد بن فرخان بن روزه دوری باشد که از رجال نه‌چندان مشهور و مطرح قرن چهارم هجری به‌شمار می‌آید و خطیب بغدادی در «تاریخ بغداد» زندگی نامه مختصر وی را آورده است. با توجه به انتساب ابوالطیب دوری به «دور سامرا»، نمی‌توان زیارتگاه واقع در «دور تکریت»، را مدفن شخص یاد شده دانست. ضمن آنکه ابوالطیب دوری یک شخصیت درجه چندم اهل سنت و دارای اهمیت اندک بوده که در باره محل وفات و دفن وی هیچ اطلاعی در دست نیست و نمی‌توان پذیرفت که مسلم بن قریش غفیلی که بی تردید شیعه مذهب بوده، به ساخت چنین آرامگاهی برای وی اقدام کند که در زمان ساخت، از باشکوه‌ترین بناهای آرامگاهی در عراق به‌شمار می‌آمده است. پس باید چنین فرض کرد که این زیارتگاه، چنان که در کتیبه آن نیز آمده، در اصل مزاری منسوب به محمد عابد، فرزند امام هفتم^(ع)، یا شاید مدفن یکی دیگر از نوادگان آن حضرت^(ع) بوده است که امیر شرف‌الدوله مسلم بن قریش با هدف بزرگداشت وی، ساخت این بنای باشکوه را بر فراز قبر وی آغاز کرده و پس از وی، دیگر دولتمردان و صاحب منصبان دوره سلجوقی، ساختمان آن را تکمیل کرده‌اند.

زیارتگاه محمد عابد، نه تنها به‌عنوان نماد شهر دور، از اهمیت محلی برخوردار بود، بلکه به‌عنوان یکی از کهن‌ترین بناهای آرامگاهی دوره اسلامی عراق که ساختمان اصیل و اولیه خود را به خوبی حفظ کرده و کنبد آن نیز کهن‌ترین نمونه باقی‌مانده از گنبد‌های اورچین باقی‌مانده در عراق بود، بنایی بسیار شاخص به‌شمار می‌آمد و اهمیت ویژه‌ای در میان بناهای آرامگاهی جهان اسلام داشت.

افزون بر این، این زیارتگاه به‌عنوان یک بنای یادمانی کهن شیعی و از منظر ارتباط آن با آستان امامین عسکریین^(ع) و مقام حضرت صاحب‌الزمان (ع^ه) در شهر سامرا نیز دارای اهمیت است. می‌دانیم که بانی نخستین زیارتگاه دور، یعنی مسلم بن قریش، به ساخت یا تکمیل ساختمان آستان امامین عسکریین اهتمام داشته است و در کنار این آستان مقدس، مقبره‌ای برای خود ساخته بود که پس از قتل وی در حلب، جنازه‌اش را به سامرا منتقل کردند و در مقبره اختصاصی وی به خاک سپردند.

از سوی دیگر باید توجه داشت که ساختمان آستان سامرا در اوایل سده ۳ قمری بازسازی شده و در چند مرحله توسعه یافته و احتمالاً گنبد‌های این آستان تا پیش از توسعه‌های چند قرن اخیر به شکل اورچین بوده است؛ چنان که گنبد مقام صاحب‌الزمان (ع^ه)، در برخی از نگاره‌های هنری متعلق به پیش از سده ۱۲ قمری از جمله طومار نبیور، به همین شکل نمایش داده شده است و به نظر می‌رسد که پس از بازسازی و توسعه بنای آن به‌دست حاکمان ذنبلی بعد از سال ۱۲۰۰ قمری، از حالت اورچین به وضعیت جدید آن تغییر شکل داده است. با توجه به این نکته، آیامی توان گفت که زیارتگاه محمد عابد در «دور تکریت»، نمونه‌ای مشابه یا نزدیک به ساختمان یا گنبد نخستین سرداب غیبت و حتی بارگاه امامین عسکریین، تا پیش از توسعه بنای آن‌ها، بوده است (چنان که مقایسه تصاویر بنای زیارتگاه دور با نقاشی سرداب غیبت در طومار نبیور، می‌تواند تا حدودی نشان دهنده چنین شباهتی باشد)؛ در صورت پاسخ مثبت به این پرسش و پذیرش این نظریه، می‌توان به جایگاه ویژه و منحصر به‌فرد زیارتگاه دور در میان بناهای یادمانی شیعی پی برد.

نگاهی به مجموعه ۷۰۰ نسخه خطی وقفی نادرشاه افشار که در سال ۱۱۴۵ قمری وقف کتابخانه آستان قدس شد

نشان ارادت

امید حسینی نژاد
 در زمانی که صفویه با هجوم افغان ها از هم پاشیده و کشور مورد تجاوز دشمنان داخلی و خارجی قرار گرفته بود، عثمانی ها از غرب روس ها از شمال و اعراب از جنوب و ترکمانان از شرق به تاخت و تاز و قتل و غارت مشغول بودند، نادر وضعیت حاکمیت ایران را سامان کرد. در عهدنادر، دشمنان و متجاوزان به کشور به دست وی سرکوب شدند و کشور اندکی از قدرت گذشته خود را در حفاظت از مرزها و اعمال قدرت یک حکومت مقتدر مرکزی بر سر اسروطن باز یافت. ترکمانان و ازبکان به ماوراءالنهر عقب نشینی کردند. بناهایی که به دستور نادر در خراسان ساخته شد، نظیر کلات نادری و کاخ خورشید، از آثار مهم بازمانده این دوران هستند. نادر در زندگی پرفراز و نشیبش

● موقوفات نادرشاه عمده واقفان کتاب در گذشته امیران و حاکمان بودند. بسیاری از کتابخانه‌ها در جهان اسلام از سوی حاکمان و پادشاهانی ساخته شده‌اند که تحت تأثیر عالم‌دانشوری به علم و دانش علاقه‌مندی شدند. در این جریان، نقش اصلی از آن وزیران پادشاهان بود. از آنجایی که معمولاً پادشاهان از طریق وراثت یا به زور شمشیر قدرت را به دست می گرفتند، خود چندان به علم و دانش اهمیت نمی دادند ولی نفوذی که دانشوران در دربار پدیدآمی کردند، موجب می شد پادشاهان کم کم تحت تأثیر این قبیل افراد قرار گیرند و به دانش علاقه مند شوند. پادشاهانی که در چنین وضعی به دانش روی می آوردند، در بسیاری از موارد به دلیل خود خواهی و برای اینکه همچون افراد پراواره، نامی از خود به جا بگذارند به توصیه وزیران و مشاوران دانشوران گوش می دادند، این افراد با بهره گیری از نفوذ خود، بخشی از ثروت دربار را در راه خیریه کار می گرفتند و از آنجایی که خود افراد دانشوری بودند، به ارزش دانش واقف بودند و به کتاب و کتابخانه اهمیت فوق العاده می دادند. در تاریخ مسلمانان، کم نبودند پادشاهان بانوان دربار، وزیران و امیرانی که به ایجاد کتابخانه‌های باشکوه دست یازیدند و کتاب‌های فراوانی برای این منظور خریدند و وقف کردند.

نادرشاه افشار از همان اوان حضور در مشهد و بعد

از آن، به این شهر و ویژه آستان قدس رضوی توجه مخصوص داشت. می توان مشهد را مرکز امپراتوری او نامید. دلایل این امر را الانس لکهارت در کتاب

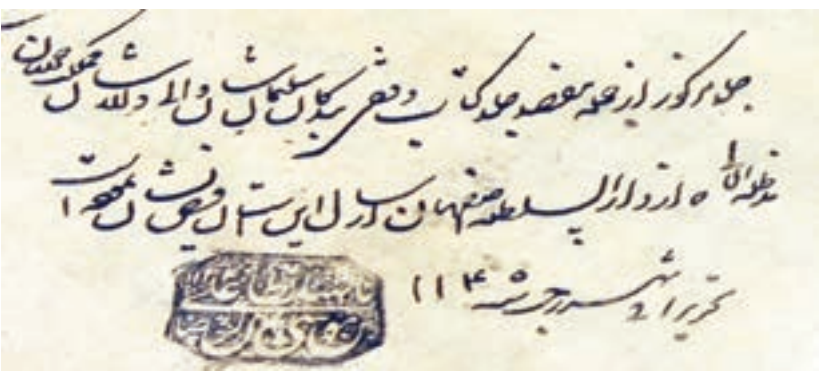
نادرشاه ذکر کرده است.

«او هر گاه از مشهد برای جنگ خارج می شد، ابتدا به زیارت آن امام همام می رفت و از روح بزرگ ایشان برای فتح و ظفر استمداد می طلبید و زمانی که وارد مشهد می شد، از گرد راه به پای بوس آن حضرت می شتافت و لشکر پانش را نیز به این امر ترغیب می کرد».

محمد محسن مستوفی می نویسد: «صبح یوم دوشنبه ۱۶ ربیع الاولی ۱۱۳۸ اهل شهر دروازه را گشوده، نواب نادرقلی بیگ که بعد از قتل فتحعلی خان به منصب قورچی باشیگری سرافراز گردیده بود، با جماعت افشار قرقلو داخل شهر شده، به زیارت روضه مقدسه منوره مشرف و سرافراز گردید.»

- وقف نامه کتاب های خطی

از نادر وقف نامه ای به تاریخ ماه محرم الحرام سال ۱۱۴۵ هجری قمری باقی مانده است که نکات بسیار ارزشمند تاریخی از آن استنتاج می شود. اصل این وقف نامه در بخش خطوطات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می شود و رونوشتی از آن در کتاب خطی کتابچه موقوفات آستان قدس

متن وقف نامه های خطی نادرشاه افشار

مردم‌نگاری به مثابه یک رویا

شهرآرا- اندیشه | مردم‌نگاری به روش پژوهش میدانی، نوعی پژوهش بی‌واسطه میان مردم با بینش و تکرش ویژه و روش‌هایی ساختارمند در دریافت و فهم کنش‌های ذهنی و عملی کنشگران در جوامع انسانی است. مردم‌نگاری را می‌توان سنگ بنای انسان‌شناسی دانست که راه را به‌سوی شناخت و فهم و تفسیر فرهنگ‌ها می‌گشاید و زمینه نظریه‌پردازی فرهنگی اجتماعی را برای انسان‌شناس فراهم می‌آورد.

تعریف مردم‌نگاری را می‌توان در دو سطح مطرح کرد: در تعریف گسترده و وسیع، مردم‌نگاری به‌مثابه یک روش کیفی تعریف می‌شود. به عبارتی مردم‌نگاری یک دورنما و منظر در تحقیق است تا خود انجام آن تحقیق. اما در تعریف محدودتر، می‌توان مردم‌نگاری را به‌مثابه تحقیق میدانی یا کار میدانی دانست. در این تعریف، مردم‌نگاری یک شیوه خاص در انجام پژوهش‌های کیفی است. بیشتر در مباحث مربوط به

مردم‌نگاری بر وجه دوم آن، یعنی تعریف محدود از مردم‌نگاری تأکید می‌شود. در این تعریف، میدان تحقیق اهمیت بسیار کلیدی در کار مردم‌نگاری دارد. مردم‌نگاری ایرانی را می‌توان چندین رؤیا در یک بستر دانست. گروه‌های مختلف محققان این موضوع را به اشکال متفاوتی درک و تصویر کرده‌اند. هر چند از شروع اولین کار مردم‌نگاری حرفه‌ای در قلمرو ایران فرهنگی توسط الزابت بیکن که با کار روی مشهد و مناطقی در افغانستان و قزاقستان همراه بود، در حدود هشت دهه می‌گذرد، همچنان مسئله مردم‌نگاری ایران دچار ابهام‌هایی خاص است. این ابهام‌ها گاه ناشی از تبیین حدود میدان تحقیق است و گاه تعیین اجتماع علمی معتبر برای پژوهش درباره آن.

کتاب «مردم‌نگاری ایرانی: یک بستر، چند رؤیا» بازتاب‌دهنده گزارش گروهی از ایرانیان دانش‌آموخته دانشگاه‌های ایران و خارج از ایران از میدان تحقیق و شرح

نقاشی نادرشاه افشار که درموزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری می‌شود. نقاش سلطنت

۹۸۳ بدارا السلطنه قزوین حرره الفقیر بهاء الدین محمد العاملی. »

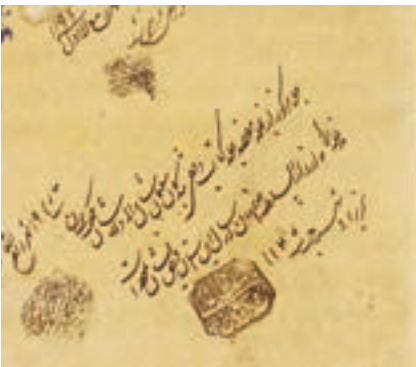
- ماجرای نسخه وقفی نادرشاه در انگلیس

در میان نسخه‌های خطی کتابخانه «جستری بیته» لندن نیز نسخه‌ای از کتاب «کشف الرموز» از حسن بن ابوطالب آبی وجود دارد. این کتاب از جمله هفتصد کتابی است که نادرشاه در سال ۱۱۴۵ قمری از کتابخانه سلطنتی اصفهان بر حرم رضوی وقف کرده است. بالای یادداشت وقف، متنی به تاریخ محرم ۱۱۵۴ قمری آمده که احتمالاً مربوط به کتابدار آستان قدس است. گویا این کتاب بعد‌ها از کتابخانه آستان قدس خارج شده و سر از عراق درآورده است.

بر نسخه تملکی شخصی به نام «محمد مهدی بن محمد قاسم نجفی» و «محمد مهدی الطباطبائی» آمده است که شخص اخیر بر وقفی بودن نسخه تصریح کرده است. این نسخه مدتی هم در کتابخانه شیخ عبدالحسین طهرانی (م ۱۲۸۶) مشهور به شیخ‌العراقین بوده است. در چند جای نسخه، مهر وقفی باسج «هو الواقف از کتب وقفی کتابخانه مرحوم شیخ عبدالحسین اعلیٰ…» مقامه دیده می‌شود. در حاشیه برگ ابتدای نسخه وقف نامه‌ای به تاریخ ۱۲۸۸ ق نوشته شده است که شاید از فرزند شیخ عبدالحسین باشد.

کتاب الانساب سماعی وقفی نادر شاه

نسخه شرح قانون ابن سینا وقفی نادر شاه

روایت تجربه‌های عملی آن‌ها همراه با خاطره‌هایشان از حضور در میان لایه‌های اجتماعی گوناگون مردم جوامع درون و برون مرزی ایران است. در این مجموعه، دوازده پژوهشگر از نسل تازه مردم‌نگاران، نگرش‌ها و برداشت‌های خود را درباره تحقیق و چگونگی شیوه‌هایی که برای برقرار کردن ارتباط با اطلاع‌رسانان و تهیه یادداشت به کار بسته‌اند، ضمن بیان پستی‌ها و بلندی‌ها و دشواری‌های کار توصیف و تشریح کرده‌اند. روایت‌های این پژوهشگران از میدان تحقیق و حوزه جغرافیای فرهنگی در سه فصل با عناوین مردم‌نگاری در آن سوی مرزها، مردم‌نگاری در این سوی مرزها و مردم‌نگاری در گذار از مرزها آورده شده است.

کتاب «مردم‌نگاری ایرانی: یک بستر، چند رؤیا» نوشته گروهی از نویسندگان به‌کوشش جبار رحمانی با مقدمه علی‌بلوکیاشی ازسوی مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی در سال ۱۴۰۰ منتشر شده است.